



Гулай Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету “Львівська політехніка”. Сфера наукових інтересів пов’язана з питаннями міжнаціональних відносин в роки Другої світової війни.

Екстремізація масової політичної свідомості польського населення Волині в часи конфлікту 1943-1944 рр.

У статті аналізуються складні механізми процесу екстремізації масової політичної свідомості поляків Волині в умовах загострення взаємної конфронтації з українцями. Особливу увагу звернено на походження та структуру етнічних установок, забобон та стереотипів. Автор окремо характеризує найпоширеніші негативні стереотипи українців.

The article analyzes complicated mechanisms of the extremization process of mass political awareness among Polish population of Volyn region under conditions of confrontation with Ukrainians. Special attention is devoted to origination and structure of ethnic prejudices and stereotypes. The author provides characteristics of the most spread ethnic stereotypes of Ukrainians.

Постановка та актуальність проблеми. Вибір пропонованої теми дослідження зумовлений необхідністю комплексного аналізу міжнаціональних стосунків у Західній Україні в роки Другої світової війни. Без розкриття цієї драматичної сторінки історії важко сподіватися на справжнє українсько-польське порозуміння та примирення.

Аналіз попередніх досліджень. Окремі аспекти окресленої проблематики, передусім боротьба польського та українського збройного підпілля за опанування теренами Волині знайшли відображення у роботах українських та польських вчених К. Бондаренка, Є. Венгерського, Я. Грицака, І. Ільюшина, Ю. Киричука, Г. Піскуновича, В. Сергійчука, Ж. Тожецького, Е. Яворського та ін. Проте наразі відсутніми є власне етнополітологічні розвідки українсько-польських відносин в роки Другої світової війни, зокрема, питань екстремізації масової політичної свідомості обох народів в період збройного протистояння на Волині в 1943-1944 рр.

Метою роботи є спроба з’ясування механізмів екстремізації масової політичної свідомості поляків Волині в умовах загострення

взаємної конфронтації з українцями в 1943-1944 рр.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань:

- визначення чинників, що зумовлюють домінування в масовій свідомості конфронтаційних ідей, поглядів та переконань;
- аналізу найбільш усталених негативних етностереотипів поляків Волині;
- з’ясування впливу стереотипізованих оцінок на повсякденне життя та політичні орієнтації польської спільноти в ході конфлікту з місцевим українським населенням.

Виклад основного матеріалу. Кожна етнічна група прагне до самовідображення, виділення себе в континіумі етносоціальних утворень, зокрема, через систему образів своєї спільноти [13, с. 153]. Обумовлені специфікою соціального середовища вони створюють передумови для формування відповідних установок.

Серед установок помітне місце відіграють спрямовані на цінності, пов’язані з національним буттям певної спільноти або національні установки [5, с. 156].

Л. Дробижева аналізує чотири найпоширеніших види національних установок, пов'язаних із ставленням до:

- міжнаціональних контактів у виробничому колективі;
- іншонаціонального керівництва;
- родинних контактів;
- дружніх зв'язків [4, с. 120].

Зрозуміло, що все багатство національних компонентів соціальних установок не може вичерпуватися зазначеними проявами при їх національних контактах. В реальній дійсності життя етнічної спільноти в різних сферах її життєдіяльності мають місце й інші конкретні ситуації широкого соціального плану, які передбачають наявність вибіркової мобільності та готовності до дій, що мають велику соціальну значущість для етнічної спільноти на певному етапі її розвитку [3, с. 120].

Нерідко вони набувають виразно конфронтаційної спрямованості, що закладає основу для виникнення та побутування національного екстремізму як орієнтації на крайні погляди, ідеї та заходи представників однієї етнічної спільноти стосовно іншої.

Обумовлені історичними, соціально-економічними, політичними та ідеологічними чинниками національні установки, в тому числі радикально ворожі, посідають вагоме місце в масовій свідомості. Саме система національних установок закладає передумови для формування етнічних стереотипів.

Етностереотип – це узагальнений, емоційно насичений образ етнічної групи чи її представників, який створений історичною практикою міжетнічних відносин [5, с. 98]. Відображаючи прагнення людей до збереження позитивної етнокультурної ідентичності, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як чинник консолідації та фіксації етнічної групи.

Якщо розглядати етнічний стереотип як груповий еталон, який склався на основі громадської думки однієї етнічної групи про найяскравіші характеристики іншої, то в його структурі можна виділити наступні складові:

- 1) констатація особливостей чужої етнічної групи;
- 2) ставлення до цих особливостей, що передбачає їх оцінку;
- 3) формування певного типу поведінки стосовно даної етнічної групи [5, с. 157].

Можна виділити два основних типи прояву етнічної специфіки в стереотипах поведінки:

- коли одним й тим же діям надається різний зміст в різних етнічних культурах;
- коли один й той же зміст знаходить різне вираження у вчинках [1, с. 13].

Співвідношення між вербальною та реальною поведінкою в сфері міжетнічної взаємодії значним чином пов'язане з

формуванням спонукальних мотивів поведінки особистості та її спрямованості. Для того, щоб в етнічному стереотипі наміри особистості реалізувати стереотип не розходилися з діями, цей стереотип, як і будь-яка соціальна норма має бути визнаний або як єдино можливий мотив діяльності, або раціонально сприйнятий індивідом як справедливий, необхідний та корисний [9, с. 77-78].

Невід'ємною рисою стереотипізованої політичної свідомості є спрощення складної та суперечливої політичної дійсності, що не дозволяє індивіду адекватно реагувати на перехідні та проміжні стадії розвитку ситуації або явища. Стійкість стереотипів створює бар'єр для сприйняття нової інформації, особливо якщо вона пов'язана з необхідністю відмовитися від конкретного стереотипу або навіть від системи стереотипних уявлень.

Механізм формування когнітивного компоненту етнічних стереотипів ще недостатньо зрозумілий. Через обмеженість міжетнічного спілкування пізнання іншої етнічної групи досить часто здійснюється на основі абсолютизації та перенесення рис, властивих окремим її представникам, на етнос в цілому.

Оцінка специфіки чужої етнічної групи визначає певний тип поведінки щодо неї. Наприклад, на основі обмеженої та неточної інформації про іншу етнічну групу може сформувати негативний етнічний стереотип, що виявляється не тільки в негативних судженнях та оцінках всіх членів цієї групи, але й в негативній поведінці щодо них.

Неодноразово повторюючись, негативні етностереотипи стають елементом масової свідомості, з яким дуже важко боротися [10, с. 60-61].

Стереотипний образ конкретної етнічної групи, що існує в масовій свідомості, завжди відображає характер взаємовідносин з конкретною групою. Найбільшу ворожість викликають, проте, ті етнічні спільноти, які в силу об'єктивних історичних причин, раніше виявились як ворожі, а в результаті на даному етапі сприймаються як потенційно небезпечні і наділені негативними рисами [2, с. 95].

Для означення національного самозамилування разом із створенням негативних стереотипізованих образів інших народів американський професор В. Волкан вживає поняття “нарцисизму малих відмінностей” [11, с. 9]. За дегуманізацією ворога, як правило, йде “віктимізація” (від victim – жертва), коли велика кількість жертв у стані “противника” сприймається як перемога.

Зсув в структурі етнічного стереотипу, який відбувається в результаті накопичення негативного емоційного заряду, і перетворення стереотипу в негативне утворення, що дає

початок етнічним упередженням та є умовою формування забобонів.

Етнічне упередження – перехідне утворення між такими стійкими структурами як етнічний стереотип та етнічна забобона [5, с. 99]. Психологічною основою формування упереджень є поглиблення тенденції до перебільшення відмінностей між власною та іншими етнічними групами, з одного боку, та мінімізація відмінностей всередині власної групи – з другого.

Наявність упереджень в етнічній самосвідомості особистості чи групи є передумовою та основою формування етнічних забобон. Як правило, цей тип установочних утворень не пов'язаний з відкрито ворожими проявами в поведінці, а активно репрезентується тільки на рівні вербальної поведінки та лише в опосередкованій етнокультурній ситуації, тобто при відсутності прямого контакту з представниками певної етнічної спільноти [5, с. 99].

Переважає більшість забобон включає два обов'язкових компоненти:

а) ставлення (установка) симпатії чи антипатії, причому не просто як “конкретне ставлення до конкретної групи”, а як “вираження всього способу мислення про світ”;

б) пов'язане з ним надзвичайно загальне і тому помилкове переконання [14, с. 119].

В забобонах спостерігається поляризація структури, яка призводить до концентрації негативного заряду стосовно зовнішньої етнічної групи. Саме в стійкості їх структури лежить причина того, що забобони погано піддаються корекції під впливом раціональної інформації. Поляризація структури забобон робить їх реальною суб'єктивною силою в ситуаціях міжетнічного спілкування [5, с. 100].

Формування та поширення в масовій політичній свідомості негативних етностереотипів, упереджень та забобон неминуче веде до її поляризації та екстремізації. На практиці масштабна поляризація масової свідомості сприяє появі та популяризації екстремістських настроїв, що досить часто супроводжується масовим винищенням представників ворожої етнічної групи.

Особливої гостроти та масштабності взаємні кривди та образи набувають в роки Другої світової війни. Грунтуючись на об'єктивно протилежних інтересах українсько-польські відносини, зокрема, на Волині набули рис виразного антагонізму.

Після знищення Польської держави в 1939 р., шукаючи винуватців власної національної трагедії поляки нерідко вказували на українців. В масовій політичній свідомості ще більш зміцнювався стереотип “українця-різуна”, який заплямував себе вбивствами поляків у вересні 1939 р. безпосередньо перед вступом Червоної

армії, в червні 1941 р. разом з нацистами та особливо на Волині від квітня 1943 р. [16, с. 320].

Фактично поклавши на українців чималу частку провини за поразку Другої Речі Посполитої, польське суспільство прагнуло отримати належну (не лише моральну) відплату за своє національне приниження.

Розв'язання українського питання більшість поляків емоційно бачили через “випалення цього нариву з польського тіла”. Коли ж говорити про пануючу концепцію, то вона ґрунтувалась на ідеї відокремлення “українців” та “русинів” за ознаками національно-політичної свідомості та активності. На перших повинен був лягти весь тягар відповідальності за злочини проти поляків та польськості. Наслідком такого поділу мало стати або масове переселення за Збруч, або – на західні та центральні землі Польщі, де вони будуть швидко асимільовані [16, с. 320].

За повідомленням друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях “Наші землі східні”, поляки вбачали у прагненні місцевих українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно та землю [7, с. 181].

Свідоме поширення подібних ідентифікацій мало за мету міцно пов'язати українців з нацистськими загарбниками як головними винуватцями падіння Другої Речі Посполитої та скерувати саме на них всю ненависть.

Стереотипізовані ірраціональні мотиви закривали шлях до порозуміння між жертвами нацистського режиму, якими, без сумніву, були поляки та українці в умовах жорстокого окупаційного режиму, насамперед в Рейхскомісаріаті України.

За спогадами вояка одного з батальйонів польської поліції (так званого Шуцманншафти), їхній командир перед початком чергової “відплатної” акції наказував: “Не стріляйте в невинних людей, але знайте, що на селі кожен українець – бандит, чи жінка, чи дитина” [6, с. 305].

Позиція ненависті до всього, що є українським, породжувала зі сторони української спільноти ненависть до всього, що є польським. Для прикладу, як описується антипольська акція в селах Гірка Полонка і Городище Луцького району в червні 1943 р. в звіті українського підпілля: “Повстанці здобували будинок за будинком. З-під будинків витягали ляхів і різали, кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки, викручуючись на довгих совітських штиках, благали: “На милосць Бога, даруйте нам жице, я ніц не віннен і не вінна”. А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли” [7, с. 194-195].

Доволі часто в повідомленнях польського підпілля можна зустріти твердження, що антипольські акції на Волині відбувалися в умовах цілковитого беззладдя, яке сприяло виявленню найгірших людських інстинктів і дало змогу добре почувати себе різного роду покидькам. Тому масові знущання над цивільним населенням відбувалися у найжорстокіший спосіб з використанням сокир, кіс і т. п. Хоча в багатьох випадках відбувалося саме так, проте таке емоційне сприйняття все ж таки бере свої коріння вже в утвердженому в польській масовій свідомості ще від часів Хмельниччини та Коліївщини стереотипі “українця-різуна”.

Раціональні аргументи в поясненні причин конфлікту в масовій політичній свідомості все більше поступались місцем демонізованим образам “українця-різуна” чи “українця-зрадника”. Яскравим прикладом такого, говорячи сьогодишньою науковою термінологією, зомбування пересічних мешканців може слугувати одна з численних листівок: “За кільканадцять днів мине рік від кривавої неділі 11 липня 1943 р., коли свавільні українські банди позвір'ячому вбивали сотні поляків на Волині... Українці, п'яні від крові, далі знищують поляків заради самої насолоди від убивства... Якийсь страшний нелюдський шал охопив звіродніле українське суспільство, яке свою історію пише кров'ю й пожежами, бажаючи одного – прославитись як суспільство катів і злочинців.

Ми, польський народ, єдиний пан і господар цієї землі, мусимо зробити з цих фактів належні

висновки. Український народ відповідно до його вчинків треба визнати народом катів і злочинців та найстрогіше покарати. Злочинне українське суспільство як запеклого ворога польського народу і Польської держави ми повинні позбавити всіх політичних прав” [15, s. 83].

Наведені стереотипізовані оцінки українців польською спільнотою свідчили про перехід національної неприязні у відкрите насильство. Стадія насильства (в буденній свідомості – це, власне, вже і є конфлікт) вже виходить за межі не тільки етнічних, але й національних відносин, бо в нього виявляються втягнутими люди не тільки за етнічним походженням, але й політичними настроями, включені в ті чи інші статусні групи, чи просто за місцем проживання у зоні конфлікту [12, с. 56]. На цій стадії політичний конфлікт вже став формою політичної діяльності та засобом досягнення політичних цілей.

На думку американського соціолога К. Хьюта, етнічне насилля завжди пов'язане з будь-яким суперечливим питанням, що впливає на становище однієї етнічної спільноти стосовно іншої [8, с. 3].

Висновки. Таким чином, станом на 1943-1944 рр. масова політична свідомість переважної більшості польського населення Волині перебувала під помітним тягарем низки як традиційних, так і модифікованих до нових військово-політичних реалій негативних установок, забобон та стереотипів стосовно своїх сусідів-українців. Оперування ірраціональними

ЛІТЕРАТУРА

1. Байбурина А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения / Под ред. А.К. Байбурина. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 7-21.
2. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. – Киев: МАУП, 2000. – 116 с.
3. Гаджиев А.Х. Проблемы марксистской этнической психологии. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1982. – 184 с.
4. Гнатенко П.И. Национальная психология: Монография. – Днепропетровск: ДГУ, 2000. – 213 с.
5. Гнатенко П.И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 200 с.
6. З анонімного “повідомлення поліцейського” // “І”: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – Волинь 1943: війна за землю. – С. 299-329.
7. Льюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, Київський славістичний університет, 2003. – 313 с.
8. Козлов В.Б. Проблема насилия в условиях межэтнических конфликтов: Лекция. – Москва: Московская академия МВД России, 2001. – 41 с.
9. Левкович В.П. Социально-психологические аспекты этнического сознания // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 75-78.
10. Львовичкіна А.М. Етнопсихология: Навчальний посібник. – Київ: МАУП, 2002. – 144 с.
11. Нагорна Л.П., Савельєв В.Л. Сучасні етнічні процеси // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 3-12.
12. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. – Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 203 с.
13. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – 240 с.
14. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в США. – Москва: Наука, 1979. – 229 с.
15. Armia Krajowa w dokumentach. – Т. II. – Londyn, 1973. – 554 s.
16. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa: TYRSA, 1994. – 439 s.

Надійшла до редколегії 10.01.2005 р.